

Δίκαιο και αντεπανάσταση στην ΕΣΣΔ

γράφει ο ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΛΤΣΩΝΗΣ*

Η επανάσταση του 1917 εγκαινίασε μια περίοδο οικοδόμησης ενός νέου τύπου δικαίου. Τα βασικά χαρακτηριστικά του αποτυπώθηκαν στο πρώτο σοβιετικό Σύνταγμα του 1918. Σύντομα όμως, ο εμφύλιος πόλεμος που εξαπολύθηκε από την αστική τάξη, αλλά και άλλοι κοινωνικο-οικονομικοί και πολιτικοί παράγοντες οδήγησαν στην ανενέργεια κρίσιμης σημασίας νομοθετημάτων, αλλά και στη γενικότερη υποτίμηση του δικαίου σε όφελος της κυρίαρχης γραφειοκρατίας.

Η τάση αυτή εκδηλώθηκε παράλληλα και σε σύνδεση με την αποδυνάμωση και αφυδάτωση της εργατικής δημοκρατίας. Εκφράστηκε πιο καθαρά στον τομέα των ελευθεριών και του ποινικού δικαίου. Οι εξελίξεις αυτές που βρίσκονταν σε δυσαρμονία με τις θεωρητικές αρχές του μαρξισμού-λενινισμού συνέβαλαν καθοριστικά στη νίκη της αντεπανάστασης και στην καπιταλιστική παλινόρθωση.

Η έναρξη οικοδόμησης μιας νέου τύπου κοινωνικής οργάνωσης μετά την επανάσταση του 1917 στη Ρωσία έθετε, μαζί με άλλα, το ζήτημα του δικαίου, των νομικών κανόνων. Οι θεμελιωτές του μαρξισμού είχαν αναφερθεί ακροθιγώς αλλά με αρκετή σαφήνεια στο θέμα (Μαρξ, 1983: 13-14· Λένιν, Τ33: 92, 94,

95)¹. Οι πρακτικές ανάγκες της διαχείρισης της πραγματικότητας ωθούσαν στη χρήση νομικών κανόνων για την επίλυση των διάφορων προβλημάτων. Περισσότερο και από τη θεωρητική ανάλυση, η πραγματικότητα έδειχνε ότι η νέα κοινωνική οργάνωση είχε ανάγκη τη νομική ρύθμιση και τον κρατικό καταναγκασμό στην περίπτωση παραβίασής της.

*** Αν. καθηγητής Θεωρίας Κράτους και Δικαίου Πάντειο Πανεπιστήμιο**

1. Οι παραπομπές στα έργα του Β. Ι. Λένιν είναι σε τόμους των Απάντων του των εκδόσεων Σύγχρονη Εποχή.

Οι αποφάσεις των οργάνων εξουσίας έπαιρναν τη μορφή κανόνων δικαίου. Από τις πρώτες κιόλας στιγμές της σοβιετικής εξουσίας άρχισε να οικοδομείται ένα νέο δίκαιο. Κρίσιμες αποφάσεις, όπως εκείνες για την εγκαθίδρυση εργατικού ελέγχου ή για την εθνικοποίηση των τραπεζών και των μεγάλων επιχειρήσεων, πήραν τη μορφή του νόμου (Καλτσώνης, 2011: 71 κ.ε.).

Οι νομικοί κανόνες, σύμφωνα με τη μαρξιστική θεώρηση, εκφράζουν σε τελική ανάλυση το εκάστοτε κυρίαρχο κοινωνικο-οικονομικό σύστημα και την αντίστοιχη εξουσία. Δεν εκφράζουν όμως μόνο αλλά και αντεπιδρούν σε αυτά καθώς μέσω του δικαίου οι άνθρωποι επενεργούν στο οικονομικό και πολιτικό τους περιβάλλον. Μετά την επανάσταση το δίκαιο εκφράζει τη νέα αυτή εξουσία και τις νέες σχέσεις παραγωγής. Επενεργεί όμως σε αυτές.

Στην πραγματικότητα δεν υπάρχει «καθαρό» οικονομικό και πολιτικό σύστημα. Είτε αναφέρεται κανείς στον καπιταλισμό είτε στο σοσιαλισμό είτε σε οποιοδήποτε άλλο σύστημα, η πραγματικότητα έχει συγκεκριμένες εκφάνσεις. Συνυπάρχουν μαζί με τα βασικά χαρακτηριστικά του συστήματος, ιδιομορφίες, ιστορικά υπολείμματα, στρεβλώσεις και άλλα.

Με την ίδια έννοια το δίκαιο δεν είναι ποτέ «καθαρό», ολοκληρωμένη, άρτια μορφή του συγκεκριμένου κοινωνικού συστήματος. Ο ταξικός χαρακτήρας των νομικών κανόνων δεν εκφράζεται μηχανιστικά. Οι νόμοι είναι προϊόν υποκειμενικών επιλογών, νοητικής και πολιτικής επεξεργασίας. Άρα, υπό κάποιες προϋποθέσεις, μπορεί να υπάρξουν υποκειμενικές επιλογές που δεν ανταποκρίνονται πλήρως στον ταξικό χαρακτήρα του δικαίου.

Το Σύνταγμα του 1918 και ο εμφύλιος

Αυτό ακριβώς συνέβη με το σοβιετικό δίκαιο. Εξέφραζε σε γενικές γραμμές τη

νέα εξουσία και την οικοδόμηση νέων σχέσεων παραγωγής. Σε αυτό όμως αντανακλώνταν οι ιδιαιτερότητες του συγκεκριμένου κοινωνικο-οικονομικού και πολιτικού σχηματισμού, αλλά και του εμφυλίου πολέμου και της ιμπεριαλιστικής επέμβασης.

Αυτό διακρίνεται ήδη στο πρώτο Σύνταγμα του 1918 (Τάχος, 1989: 94 κ.ε.). Ήταν ένα λιτό κείμενο που είχε περισσότερο το χαρακτήρα διακήρυξης βασικών πολιτικών αρχών. Δεν μπορούσε να είναι στις συνθήκες εκείνες ένα άρτιο, από νομική σκοπιά, επεξεργασμένο κείμενο. Περιελάμβανε τις αρχές λειτουργίας των συμβουλίων (σοβιέτ), όπως αυτές είχαν ήδη εμπεδωθεί στην πράξη. Κατοχύρωνε συνταγματικά τον εργατικό έλεγχο και την εθνικοποίηση των βασικών μέσων παραγωγής. Ξεκίνησε έτσι ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός της οικονομίας και της κοινωνικής οργάνωσης συνολικότερα. Διακήρυσσε κάποια πρώτα κοινωνικά δικαιώματα.

Στους δυο παραπάνω τομείς, όπως και στη νομοθετική κατοχύρωση της πλήρους ισοτιμίας των γυναικών, η σοβιετική νομοθεσία και πράξη, όχι μόνο της πρώτης περιόδου, αλλά και η μεταγενέστερη, υπήρξε πρωτοποριακή και αξιόπεραστη. Η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας στα βασικά μέσα παραγωγής και η ριζική αναδιανομή του κοινωνικού πλούτου βρήκαν την έκφρασή τους στη σοβιετική νομοθεσία.

Εξαιτίας ωστόσο των ισχυρών υπολειμμάτων στην οικονομία και στη συνείδηση υπήρξαν τα πρώτα χρόνια νομοθετικές επιλογές προσωρινού, μεταβατικού χαρακτήρα. Μια ακραία έκφραση ήταν το γεγονός ότι σε κάποιες σοβιετικές δημοκρατίες της Ασίας παρέμεινε για ένα διάστημα σε μερική ισχύ το ισλαμικό δίκαιο, μέχρι το κοινωνικο-πολιτικό κλίμα να καταστήσει δυνατή την πλήρη κατάργησή του (Andrejew, 1981: 8-9).

Ειδικά σε συνθήκες εμφυλίου δεν ήταν δυνατό να οικοδομηθεί με ομαλό τρόπο ένα νομικό σύστημα. Έκτακτες ρυθμίσεις ήταν αναγκαίες προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι συχνά μεταβαλ-

λόμενες, πειστικές και απρόβλεπτες ανάγκες σε οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό, στρατιωτικό επίπεδο. Οι λύσεις που δόθηκαν, ευνοούσαν την αποτελεσματικότητα στη δίωξη των αντεπαναστατών καθώς μαινόταν ο εμφύλιος και η ξένη στρατιωτική επέμβαση. Αυτό είναι λογικό καθώς όλες οι επαναστάσεις αντιμετωπίζουν την έντονη, λυσσαλέα, πολύμορφη και παρατεταμένη αντίδραση της εγχώριας και διεθνούς αστικής τάξης.

Παρ' όλα αυτά, ο Λένιν (Lenin) ως επικεφαλής του νέου κράτους επέμενε στην ανάγκη νομικών ρυθμίσεων καθώς και στην ανάγκη τήρησης των νομικών επιταγών. Η δεύτερη αυτή πλευρά δεν απευθυνόταν μόνο στους πολίτες και μάλιστα στους πολίτες που ήταν αντίθετοι στη σοβιετική εξουσία. Απευθυνόταν εξίσου στα μέλη και στελέχη των κρατικών οργάνων. Σε επιστολή του προς το πολιτικό γραφείο του κόμματος, ο Λένιν υποστήριζε μάλιστα ότι τα μέλη και στελέχη του κόμματος που παραβιάζουν το νόμο πρέπει να τιμωρούνται αυστηρότερα (Λένιν, Τ45: 53· Καλτσώνης, 1997: 64-65).

Μπορεί όμως εύκολα να γίνει αντιληπτό ότι σε τέτοιες συνθήκες η τήρηση του νόμου και ο σεβασμός της νομιμότητας δεν είναι εύκολη υπόθεση. Σε αυτό συνέτεινε το γεγονός ότι η προεπαναστατική Ρωσία είχε ελάχιστη έως μηδενική αστικοδημοκρατική και δικαιοκρατική εμπειρία.

Ο περιορισμός της επαναστατικής δημοκρατίας και το δίκαιο

Η εμπειρία του πολέμου, το χάος και η καταστροφή που άφησε, μαζί με άλλους παράγοντες, επέδρασαν στις μετέπειτα πολιτικές, οικονομικές και νομικές εξελίξεις. Μετά το τέλος του εμφυλίου και τη σχετική ομαλοποίηση της κατάστασης η σοβιετική εξουσία, με προτροπή του Λένιν, άρχισε πιο συστηματικά να οικοδομεί το νομικό της σύστημα. Αυτό έπρεπε επιπρόσθετα να προσαρμοστεί

στα δεδομένα της νέας οικονομικής πολιτικής, δηλαδή στην προσωρινή, ελεγχόμενη υποχώρηση στις καπιταλιστικές σχέσεις. Το ότι ο Λένιν είχε σπουδάσει νομικά συνέβαλε αναμφισβήτητα στην κατανόηση εκ μέρους του των νομικών πλευρών της επανάστασης, αλλά δεν αρκούσε.

Τα επόμενα χρόνια διαμορφώθηκαν βαθμιαία τα βασικά χαρακτηριστικά του σοβιετικού δικαίου. Παράλληλα, παρατηρήθηκε μια τάση υποβάθμισής του. Η υποβάθμιση του δικαίου σχετιζόταν με την παροχή μεγαλύτερων δυνατοτήτων δράσης στα όργανα της κρατικής εξουσίας. Εκφράστηκε με δύο τρόπους: Ο πρώτος ήταν η τάση ανενέργειας κανόνων δικαίου και μάλιστα κανόνων που ρύθμιζαν μερικούς θεμελιώδεις τομείς οργάνωσης της νέας, επαναστατικής εξουσίας. Γενικότερα, η εφαρμογή του νόμου χαρακτηριζόταν από μια ελαστικότητα ανάλογα με τις στοχεύσεις της κυβερνητικής ηγεσίας και των κρατικών οργάνων. Έτσι εξηγείται και το γεγονός ότι το διοικητικό δίκαιο ήταν ανύπαρκτο αρχικά και στη συνέχεια λίγο μόνο αναπτυγμένο και επεξεργασμένο τόσο στην πρώην Σοβιετική Ένωση όσο και στα άλλα σοσιαλιστικά κράτη (*Σύνταγμα ΓΛΔ*, 1979: 7 κ.ε.).

Ο δεύτερος εκδηλώθηκε μέσω της ασάφειας πολλών νομικών διατάξεων, γεγονός που εκ των πραγμάτων προσέδιδε στα όργανα κρατικής εξουσίας μεγάλες ερμηνευτικές δυνατότητες. Το φαινόμενο παρατηρήθηκε ιδίως στο χώρο του ποινικού δικαίου και των ελευθεριών. Ανάλογη με τη σοβιετική εμπειρία υπήρξε και η μεταγενέστερη εμπειρία άλλων επαναστάσεων του 20ού αιώνα.

Τα χαρακτηριστικά της επαναστατικής δημοκρατίας μεταβλήθηκαν με μεταγενέστερες συνταγματικές και νομοθετικές αλλαγές ή περιέπεσαν σε μεγάλο βαθμό σε ανενέργεια. Η ανενέργεια αφορούσε πρωτίστως τις διατάξεις εκείνες του επαναστατικού Συντάγματος και της νομοθεσίας που ρύθμιζαν τον τρόπο οργάνωσης της εργατικής, λαϊκής εξουσίας και δημοκρατίας.

Τα σοβιέτ είχαν συγκροτηθεί σε ένα συνδυασμό άμεσης και αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας που έδινε έμφαση στις τοπικές εργατικές συνελεύσεις, στην αιρετότητα των κρατικών αξιωματούχων, στη δυνατότητα ανάκλησής τους από τη βάση, στον έλεγχο τους από τα αντιπροσωπευτικά όργανα.

Η εκλογική διαδικασία έγινε σταδιακά σε μεγάλο βαθμό τυπική, οι τοπικές συνελεύσεις και η δυνατότητα ανάκλησης των αντιπροσώπων ατόνησαν. Τα φαινόμενα αυτά παρατηρήθηκαν ήδη από τη δεκαετία του 1920. Οι ίδιοι οι ιθύνοντες παραδέχονταν τη δεκαετία του 1930 ότι οι εκλογικές διαδικασίες είχαν μετατραπεί σε εικονικές όπου οι αξιωματούχοι εξασφάλιζαν την επανεκλογή τους μέσα σε ένα ιδιόμορφο πελατειακό σύστημα (Ζνάνοφ, 2008: 145 κ.ε.). Μέχρι το Σύνταγμα του 1936 οι εκλογικές διαδικασίες διεξάγονταν σε πολλές περιπτώσεις με φανερή ψηφοφορία. Το ίδιο συνέβαινε στην Κίνα από το Σύνταγμα του 1954 το οποίο δεν κατοχύρωνε τη μυστική ψηφοφορία, η οποία αφέθηκε να κατοχυρωθεί σε μεταγενέστερη φάση (Λίου, 1964: 44-45).

Η αποδυνάμωση του δικαιώματος της ανάκλησης βρήκε την έμμεση έκφρασή του και συνταγματικά. Στο Σύνταγμα του 1918 το άρθρο 78 όριζε ξεκάθαρα πως «*οι εκλογείς, οτινές εξέλεξαν αντιπρόσωπόν των διά το Σοβιέτ, έχουν εις πάσαν στιγμήν, το δικαίωμα της ανακλήσεως αυτούς*». Αντίθετα, σε πιο περιοριστικό ύφος βρισκόταν το άρθρο 142 του Συντάγματος του 1936 που όριζε ότι κάθε αντιπρόσωπος «*μπορεί να ανακληθεί οποτεδήποτε με απόφαση της πλειοψηφίας των εκλογέων κατά τη διαδικασία που προβλέπει ο νόμος*» (Σύνταγμα ΕΣΣΔ, κ.κ.). Ανάλογη επιφύλαξη υπέρ του νόμου είχε το άρθρο 107 του σοβιετικού Συντάγματος του 1977 (Σύνταγμα ΕΣΣΔ, 1985). Στο ίδιο κλίμα, το άρθρο 57 του Συντάγματος της Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας του 1974 έθετε έναν ακόμη έμμεσο περιορισμό του δικαιώματος των εκλογέων να ανακαλέσουν οποτεδήποτε τον αντιπρόσωπό τους. Θα έπρεπε ο τελευταίος

να «*παραβιάζει βάναυσα τις υποχρεώσεις του*» (Σύνταγμα ΓΔ, 1979). Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι στη δυνατότητα ανάκλησης «*οποτεδήποτε*» και χωρίς ιδιαίτερες, δύσκολες διατυπώσεις έδινε ξεχωριστή έμφαση ο Λένιν (Λένιν, Τ33: 115).

Σημαντικό ρόλο στην κατεύθυνση της αποδυνάμωσης της επαναστατικής δημοκρατίας διαδραμάτισε η πρακτική και, λίγο αργότερα, η θεσμοθέτηση της μοναδικής υποψηφιότητας. Με βάση αυτή, για κάθε εκλόγιμη θέση, παρουσιαζόταν μόνο ένας υποψήφιος, οπότε οι εκλογείς μπορούσαν είτε να τον ψηφίσουν ή να ψηφίσουν λευκό.

Επιπλέον, οι πολίτες δεν είχαν τη δυνατότητα ορισμού των υποψηφίων. Ενώ στο Σύνταγμα του 1918 δεν υπήρχε περιορισμός, στην πράξη σταδιακά επικράτησε να μην προτείνουν οι πολίτες τους υποψηφίους. Αργότερα, η πρακτική αυτή θεσμοθετήθηκε και συνταγματικά με το άρθρο 141 του Συντάγματος του 1936. Αυτό όριζε ότι «*δικαίωμα να προτείνουν υποψηφίους έχουν μόνο οι κοινωνικές οργανώσεις και οι ενώσεις των εργαζόμενων: Κομμουνιστικό κόμμα, επαγγελματικά συνδικάτα, συνεταιρισμοί, οργανώσεις νεολαίας, πολιτιστικοί σύλλογοι*». Πρακτικά δηλαδή, δυνατότητα είχαν το κυβερνητικό κομμουνιστικό κόμμα ή από κάποια μαζική οργάνωση που επίσης ελεγχόταν από αυτό.

Ενδεικτικό ήταν ακόμη το γεγονός ότι τα Σύντάγματα των σοσιαλιστικών κρατών ήταν επιφυλακτικά έναντι των διάφορων θεσμών της άμεσης δημοκρατίας, ενώ θα περίμενε κανείς ακριβώς το αντίθετο. Το πρώτο σοβιετικό Σύνταγμα αναφερόταν στις αρμοδιότητες των τοπικών λαϊκών συνελεύσεων, αλλά το Σύνταγμα του 1936 δεν περιελάμβανε καμιά αναφορά στις συνελεύσεις.

Νομοθετική πρωτοβουλία κατά κανόνα μπορούσαν να αναλάβουν μόνο η κυβέρνηση, οι βουλευτές και οι μαζικές οργανώσεις. Έτσι, για παράδειγμα, όριζε το άρθρο 113 του σοβιετικού Συντάγματος του 1977 και μάλιστα μόνο μέσω των κεντρικών, και όχι των τοπικών τους, οργάνων. Το άρθρο 65 του Συντάγματος

του 1974 της Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας έδινε τη δυνατότητα αυτή μόνο στην εργατική συνομοσπονδία, όχι σε άλλες κοινωνικές οργανώσεις. Δεν δινόταν αυτό το δικαίωμα στους ίδιους τους πολίτες, π.χ. με τη συλλογή ενός αριθμού υπογραφών. Το σοβιετικό Σύνταγμα του 1936 (άρθρο 38) δεν προέβλεπε ούτε τη δυνατότητα των συνδικαλιστικών και άλλων κοινωνικών οργανώσεων να προτείνουν νόμους.

Δημοψήφισμα επίσης στα σοβιετικά Συντάγματα μπορούσε να προκαλέσει μόνο η Βουλή (η πλειοψηφία της) και όχι οι μαζικές οργανώσεις ή ένας ελάχιστος αριθμός πολιτών. Το άρθρο 108 του σοβιετικού Συντάγματος του 1977 ή το άρθρο 53 του Συντάγματος του 1974 της Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας έδιναν την αρμοδιότητα αυτή στο Ανώτατο Σοβιέτ και στη Βουλή του Λαού αντίστοιχα. Το σοβιετικό Σύνταγμα του 1936 ήταν ακόμη πιο φειδωλό καθώς το άρθρο 49 απένειμε την εξουσία αυτή μόνο στο προεδρείο του Ανωτάτου Σοβιέτ και όχι στο Ανώτατο Σοβιέτ.

Παράλληλα, όπως προαναφέρθηκε, μια σειρά συνταγματικές διατάξεις περιέπεσαν σε ανενέργεια. Η πιο ακραία έκφραση του φαινομένου συναντάται στην περίπτωση του κινεζικού Συντάγματος του 1954. Το σύνολο του Συντάγματος περιέπεσε σε αχρησία μετά από λίγα χρόνια. Οι αρμοδιότητες της Λαϊκής Εθνοσυνέλευσης μεταφέρθηκαν εκ των πραγμάτων στην εκτελεστική εξουσία. Η ίδια η Εθνοσυνέλευση σταμάτησε να συνέρχεται τακτικά.

Οι ελευθερίες

Οι ίδιες τάσεις εκφράζονταν στην κατοχύρωση των ελευθεριών. Αρχικά, η σοβιετική νομοθεσία ουσιαστικοποίησε τις ελευθερίες παρέχοντας στην εργατική τάξη και το λαό τα αναγκαία μέσα για την άσκησή τους. Για παράδειγμα, το δικαίωμα στην πληροφόρηση απέκτησε άλλη διάσταση καθώς εθνικοποιήθηκαν τα τυπογραφεία και τα άλλα μέσα που

είχε στη διάθεσή της μόνο η αστική τάξη τότε. Αυτό ήταν ένα πολύ σημαντικό, αναντικατάστατο βήμα για τη θεμελίωση των λαϊκών ελευθεριών. Δεν ήταν όμως το μόνο αναγκαίο.

Ο Λένιν θεωρούσε ότι τα μέσα ενημέρωσης έπρεπε να δοθούν στις διάφορες συλλογικότατες της εργατικής τάξης, ώστε αυτή να μπορεί να ασκήσει το δικαίωμα στην πληροφόρηση: *«Οποιαδήποτε ομάδα πολιτών, που έχει ορισμένο αριθμό μελών ή που έχει συγκεντρώσει έναν ορισμένο αριθμό υπογραφών»* για *«να μπορούν να δημοσιεύονται όλες οι γνώμες όλων των πολιτών»* γιατί στην καπιταλιστική κοινωνία *«μόνο οι πλούσιοι και τα μεγάλα κόμματα έχουν αυτό το μονοπώλιο»* (Λένιν, Τ34: 210-213· Λένιν, Τ35: 51-52· Λένιν, Τ35: 53 κ.ε.). Στην πράξη όμως, υπό το βάρος και του εμφυλίου πολέμου το δικαίωμα αυτό δεν ασκήθηκε με τον τρόπο που θεωρητικά το είχε προβλέψει ο Λένιν. Η κατάσταση έγινε ακόμη πιο προβληματική στη συνέχεια.

Ανάλογη ήταν η εξέλιξη για ένα άλλο σημαντικό δικαίωμα, αυτό της απεργίας. Ο Λένιν καθόλου δεν απέκλειε τη δυνατότητα ύπαρξης του δικαιώματος στο σοσιαλιστικό κράτος.

«Η χρησιμοποίηση του απεργιακού αγώνα σ' ένα κράτος όπου η κρατική εξουσία ανήκει στο προλεταριάτο μπορεί να εξηγηθεί και να δικαιολογηθεί αποκλειστικά και μόνο με τις γραφειοκρατικές διαστρεβλώσεις του προλεταριακού κράτους και με τα κάθε λογής υπολείμματα του καπιταλιστικού παλιού καιρού στις υπηρεσίες του, από το ένα μέρος, και με την πολιτική ανωριμότητα και την πολιτιστική καθυστέρηση των εργαζόμενων μαζών από το άλλο.»

(Λένιν Τ44: 344)

Στην πράξη όμως κανένα σοβιετικό Σύνταγμα δεν κατοχύρωσε το απεργιακό δικαίωμα. Ούτε κάποιο άλλο σοσιαλιστικό Σύνταγμα από εκείνα που εμφανίστηκαν κατά τον 20ό αιώνα το προέβλεπε.

Μοναδική εξαίρεση στάθηκε το κινεζικό Σύνταγμα του 1975 το οποίο στο

άρθρο 28 αναφερόταν στο δικαίωμα στην απεργία (*Σύνταγμα ΛΔ Κίνας, 1975*). Και εκεί όμως, η διάταξη ερμηνευόταν ιδιαίτερα συσταλτικά και ανάλογα με τις εκάστοτε πολιτικές σκοπιμότητες με βάση το πνεύμα του άρθρου 26 το οποίο άνοιγε το σχετικό κεφάλαιο περί δικαιωμάτων. Η πρώτη παράγραφος του άρθρου 26 όριζε ότι «*το θεμελιακό δικαίωμα και καθήκον κάθε πολίτη είναι η υποστήριξη του καθοδηγητικού ρόλου του Κομμουνιστικού Κόμματος Κίνας*».

Τα προβλήματα εκφράζονταν στις διατυπώσεις των σχετικών συνταγματικών άρθρων. Το άρθρο 125 του σοβιετικού Συντάγματος του 1936 κατοχύρωνε την ελευθερία του λόγου, του Τύπου και της συνάθροισης. Αναφερόταν μάλιστα ότι «*τα δικαιώματα των πολιτών εξασφαλίζονται με τη διάθεση στους εργαζόμενους και τις οργανώσεις τους, τυπογραφείων, δημοσίων κτιρίων, [...] και άλλων υλικών συνθηκών αναγκαίων για την υλοποίηση των δικαιωμάτων αυτών*».

Το ίδιο άρθρο όμως ξεκινούσε με την επισήμανση ότι τα δικαιώματα αυτά ασκούνται «*σε συμφωνία με τα συμφέροντα των εργαζομένων και προκειμένου να στερεωθεί το σοσιαλιστικό καθεστώς*». Η τέτοια διατύπωση του άρθρου όμως επέτρεπε στις κρατικές αρχές να ερμηνεύουν αυτές αν η άσκηση του δικαιώματος είναι σε συμφωνία με τα συμφέροντα των εργαζομένων. Το ίδιο ίσχυε για τη ρήτρα της στερέωσης του σοσιαλιστικού καθεστώτος. Τι σήμαινε *στερέωση*; Ποια πολιτική οδηγούσε εκεί; Του Μπουχάριν (Bukharin), του Τρότσκι (Trotsky), του Στάλιν (Stalin), του Χρουστσόφ (Khrushchev), του Μπρέζνιεφ (Brezhnev), του Γκορμπατσόφ (Gorbachev); Επομένως, η ρήτρα διευκόλυνε την εκάστοτε κρατική αρχή να περιορίσει δραστικά την εμβέλεια του δικαιώματος.

Αντίστοιχες διατυπώσεις χρησιμοποιούσε το σοβιετικό Σύνταγμα του 1977 στο άρθρο 50: «*Για το καλό των εργαζομένων και για την εδραίωση και την ανάπτυξη του σοσιαλιστικού καθεστώτος εξασφαλίζεται στους πολίτες της ΕΣΣΔ η*

ελευθερία του λόγου, του Τύπου...». Τι σήμαινε «*καλό των εργαζομένων*» και ποιος το καθόριζε; Πιο προσηκτικές διατυπώσεις είχαν τα άρθρα 27-29 του Συντάγματος της Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας. Ωστόσο, και εκεί αναφερόταν ότι τα δικαιώματα πρέπει να ασκούνται όχι μόνο σύμφωνα με τις αρχές του Συντάγματος (προϋπόθεση λογική και αναμενόμενη σε κάθε είδους Σύνταγμα), αλλά και σύμφωνα με τους σκοπούς του.

Σε αντίθεση με τις περιοριστικές ρήτρες των προαναφερθέντων Συνταγμάτων, το πρώτο Σοβιετικό Σύνταγμα του 1918 δεν περιελάμβανε κανένα τέτοιο περιορισμό. Το άρθρο 14, για παράδειγμα, όριζε ότι «*Για εξασφαλισθεί εις τους εργάτας η πραγματική ελευθερία της γνώμης, η Σ.Ο.Δ.Σ.Ρ., θέτουσα τέρμα εις την από του κεφαλαίου εξάρτησιν του Τύπου, αποδίδει εις την εργατική τάξιν και εις τους γεωργούς όλα τα υλικά και τεχνικά μέσα, τα απαιτούμενα διά την δημοσίευσιν εφημερίδων, φυλλαδίων, βιβλίων και άλλων εντύπων, εξασφαλίζει δε συνάμα και την ελευθέραν αυτών κυκλοφορίαν καθ' άπασαν την χώραν*». Σε αντίστοιχο μήκος κύματος ήταν τα άρθρα 15 και 16 που κατοχύρωναν την ελευθερία της συνάθροισης και του συνεταιρίζεσθαι.

Στη μετεπαναστατική Κίνα η συνταγματική κατοχύρωση των ελευθεριών και δικαιωμάτων στο Σύνταγμα του 1954 δεν εξειδικεύτηκε με την ψήφιση σχετικών νόμων (Bonnie, 2007: 500). Αυτό έδειχνε την υποτίμηση της σημασίας της νομικής κατοχύρωσης των δικαιωμάτων και, αντίστροφα, συνέβαλε στην περαιτέρω υποτίμησή τους και στη μη εφαρμογή τους στην πράξη. Η απουσία νομικών ρυθμίσεων, αλλά και η πλημμελής εφαρμογή τους διαμόρφωναν μια κατάσταση όπου δεν ήταν βέβαιο τι ήταν νόμιμο και τι δεν ήταν. Αυτό είχε ως συνέπεια την αυθαιρεσία των κρατικών αρχών (Chen Ziming, 2007: 41 κ.ε.). Προβληματική ήταν η διατύπωση του άρθρου 100 που όριζε ότι οι πολίτες της ΛΔ Κίνας οφείλουν όχι μόνο να συμμορφώνονται προς το Σύνταγμα και τους

νόμους, αλλά προς «τους κανόνες της κοινωνικής ηθικής». Επίσης, στο άρθρο 19 παρ. 1, με αόριστο νομικά τρόπο, ορίζεται ότι το κράτος «καταστέλλει κάθε αντεπαναστατική και προδοτική δραστηριότητα, τιμωρεί κάθε προδότη και αντεπαναστάτη» (Σύνταγμα Νέας Κίνας, 1962).

Τα ερωτήματα και οι απαντήσεις του ποινικού δικαίου

Συναφής ήταν η κατάσταση που διαμορφώθηκε στο ποινικό δίκαιο. Το θεμελιώδες ζήτημα που επιχειρούσε να λύσει η νομοθεσία ήταν η αντιμετώπιση των αντεπαναστατικών ενεργειών, οι οποίες δεν σταμάτησαν με το τέλος του εμφυλίου πολέμου. Το πρόβλημα ήταν λεπτό και δυσεπίλυτο.

Έπρεπε να απαντηθούν δυο ερωτήματα. Ερώτημα πρώτο: Έπρεπε η νομοθεσία να περιλαμβάνει αδικήματα τέτοια ώστε να προστατεύεται το κοινωνικό και πολιτικό σύστημα; Σε αυτό το ερώτημα μπορούσε να δοθεί μόνο καταφατική απάντηση. Σε όλα τα κράτη, σε όλα τα κοινωνικά συστήματα υπάρχουν τέτοιες διατάξεις. Ερώτημα δεύτερο: Έπρεπε η νομοθεσία αυτή να περιλαμβάνει την ποινικοποίηση πράξεων μόνο ή και αντεπαναστατικών φρονημάτων; Τα φρονήματα που εξωτερικεύονται δεν αποτελούν πράξεις αφού επενεργούν στον εξωτερικό κόσμο; Στο όνομα της αποτελεσματικότητας, αρχικά δόθηκε θετική απάντηση και σε αυτό το ερώτημα.

Οι λύσεις που επιλέχθηκαν στη σοβιετική νομοθεσία από τη δεκαετία του 1920 βρίσκονταν στη λογική της παροχής ευρύτατων δυνατοτήτων στα κρατικά όργανα εξουσίας. Ήδη, ο ποινικός κώδικας του 1922 θέσπιζε την αρχή της αναλογίας- δηλαδή, το δικαστήριο μπορούσε να θεωρήσει ποινικό αδίκημα και μια πράξη που δεν περιγραφόταν ως τέτοια στο νόμο, αλλά είχε παρόμοια χαρακτηριστικά με κάποιο άλλο αδίκημα.

Η λύση αυτή επιλέχθηκε προκειμένου να καλυφθούν τα κενά στη νομοθε-

σία. Οι συνθήκες ήταν τέτοιες που δεν ευνοούσαν άμεση κατάσχεση ενός πλήρους ποινικού κώδικα. Αντίστοιχη επιλογή έγινε και στην Κινέζικη Επανάσταση. Ήταν μια επιλογή ανάγκης που όμως, στη συνέχεια, κάτω από τις συνθήκες που διαμορφώθηκαν, συνέβαλλε στη διαμόρφωση ενός κλίματος βάσει του οποίου τα όργανα εξουσίας είχαν μεγάλη διακριτική ευχέρεια. Η αρχή της αναλογίας καταργήθηκε το 1958 (Andrejew, 1981: 75).

Ο ποινικός κώδικας του 1926 διέυρυνε περισσότερο την ασάφεια των διατυπώσεων του ποινικού νόμου. Το άρθρο 58 τιμωρούσε «κάθε πράξη που στοχεύει στην ανατροπή, διατάραξη ή αποδυνάμωση της σοβιετικής εξουσίας των εργατών και αγροτών και της κυβέρνησης των εργατών και αγροτών» (Graven, 1949: 20 κ.ε.). Είναι φανερό ότι μια τέτοια διατύπωση έδινε πολύ διευρυμένες εξουσίες στις κρατικές αρχές.

Το άρθρο 59 του ποινικού κώδικα ποινικοποιούσε «κάθε πράξη που, χωρίς να στοχεύει άμεσα στην ανατροπή της σοβιετικής εξουσίας και της κυβέρνησης των εργατών και αγροτών, καταλήγει ωστόσο να διαταράσσει την ομαλή λειτουργία των οργάνων διοίκησης ή της εθνικής οικονομίας».

Τι σήμαινε ανατροπή και πολύ περισσότερο διατάραξη ή αποδυνάμωση της σοβιετικής εξουσίας; Τι σήμαινε πράξη που δεν έχει στόχο την ανατροπή της κυβέρνησης, αλλά αντικειμενικά διαταράσσει την ομαλή λειτουργία; Τι σήμαινε ομαλή λειτουργία της κυβέρνησης; Και το σημαντικότερο: ποιος καθόριζε το περιεχόμενο των εννοιών; Μια τέτοια αόριστη νομική διάταξη μπορεί εν δυνάμει να αποτελέσει αντικείμενο κατάχρησης από κάποιους εφαρμοστές του δικαίου, ή απλώς λαθεμένης ερμηνείας που μπορεί να γίνεται ακόμη και παρά τις καλές προθέσεις.

Υπάρχει βέβαια το αντεπιχείρημα ότι τα αρμόδια σοβιετικά όργανα, δηλαδή η εισαγγελία, οι αστυνομικές αρχές, τα δικαστήρια καθορίζονταν και ελέγχονταν σε τελική ανάλυση από το σύστημα των συμβουλίων (σοβιέτ). Με αυτή την

έννοια θα μπορούσε να υποστηρίξει κάποιος ότι απολάμβαναν της λαϊκής νομιμοποίησης και έγκρισης.

Όμως, τόσο στη θεωρία όσο και στην ιστορική εμπειρία αποδεικνύεται ότι τίποτα δεν αποκλείει την πιθανότητα οι κρατικές αρχές να μην αποτελούν έκφραση της λαϊκής βούλησης και της εργατικής εξουσίας, να έχουν αυτονομηθεί από αυτήν. Αυτό φάνηκε και από την εξέλιξη του δικαίου και της πρακτικής εφαρμογής του στον τομέα της δημοκρατίας και των ελευθεριών. Κατά συνέπεια, οι νομικοί κανόνες και ειδικά οι ποινικοί, θα πρέπει σε κάθε περίπτωση να είναι με απόλυτη σαφήνεια διατυπωμένοι, ώστε να μην παρέχεται περιθώριο παρερμηνείας ή πολύ περισσότερο αυθαιρεσίας κατά την εφαρμογή.

Υπήρχαν, βέβαια, και διατάξεις του σοβιετικού ποινικού κώδικα οι οποίες με συγκεκριμένο τρόπο περιέγραφαν τα αδικήματα, όπως την ένοπλη εξέγερση, την παροχή πληροφοριών σε ξένο κράτος, αντίσταση κατά της αρχής κ.λπ. Αντίστοιχα άρθρα βρίσκει κανείς σε όλες τις ποινικές νομοθεσίες. Για παράδειγμα, στον ελληνικό ποινικό κώδικα υπάρχουν τα αδικήματα της «στρατιωτικής υπηρεσίας στον εχθρό» (143ΠΚ), της «υποστήριξης της πολεμικής δύναμης του εχθρού» (144ΠΚ), της «κατασκοπείας» (148ΠΚ), «αντίστασης» (167ΠΚ) κ.ά. Αυτές οι ποινικές διατάξεις θα μπορούσαν να καλύψουν με επάρκεια τις ανάγκες προστασίας της επαναστατικής εξουσίας. Η ύπαρξη όμως, παράλληλα, των προαναφερθέντων αόριστων διατάξεων δημιούργησε σοβαρά προβλήματα και στρεβλώσεις.

Για να υπάρχει μια αντικειμενική εικόνα πρέπει κανείς να αναφερθεί στα χαρακτηριστικά του ποινικού δικαίου και την κατάσταση των ελευθεριών στις αστικές δημοκρατίες της περιόδου. Για παράδειγμα, η αρχή της αναλογίας υπήρχε σε διάφορους ποινικούς κώδικες (Bellon, 1966: 78). Διατάξεις που δώκαν το επαναστατικό φρόνημα και απαγόρευαν εν μέρει ή εν όλω δράσεις, όπως η απεργία ή η συνάθροιση, υπήρχαν σε όλες τις αστικές δημοκρατίες της

περιόδου. Οι διατάξεις αυτές προϋπήρχαν της επανάστασης του 1917, αλλά έγιναν ισχυρότερες μετά την ισχυροποίηση του επαναστατικού κινήματος (Αλιβιζάτος, 1995: 309 κ.ε.).

Παρόμοιες με τη σοβιετική νομοθεσία ήταν οι επιλογές και σε άλλες σοσιαλιστικές χώρες. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα ήταν πιο ακραίες. Στην Κίνα, τον Αύγουστο του 1957 ψηφίστηκε ο νόμος για την αναδιαπαιδαγώγηση μέσω της εργασίας. Καταργούσε κάθε διαδικασία για τον εγκλεισμό σε φυλακή ή σε στρατόπεδο αναμόρφωσης των εγκληματιών, αλλά και των υπόπτων. Αρκούσε απόφαση διοικητικού οργάνου (Bergère, 2000: 14). Μια επίσης ακραία εκδοχή υπήρχε στο άρθρο 18 του κινεζικού Συντάγματος του 1978 βάσει του οποίου το κράτος τιμωρούσε «κάθε δραστηριότητα αντεπαναστατική», «τους προδότες του έθνους» «και κάθε κακό στοιχείο» (Constitution, 1978)!

Δίκαιο και αντεπανάσταση

Αρχικά, τέτοιες νομοθετικές επιλογές έμοιαζαν ίσως αποτελεσματικές στην αντιμετώπιση της αντεπανάστασης. Δημιούργησαν στην πραγματικότητα πολλά άλλα προβλήματα, πολύ σοβαρότερα. Ενίσχυσαν μακροπρόθεσμα την αντεπανάσταση καθώς αντικειμενικά διευρύναν το πεδίο καταστολής περιλαμβάνοντας και πρόσωπα τα οποία δεν ανήκαν στους συνεργάτες της αστικής τάξης, αλλά απλώς οι απόψεις τους θεωρήθηκαν από τις αρχές ότι διαταράσσουν ή αποδυναμώνουν τη σοβιετική εξουσία. Με τον τρόπο αυτό, αποδυνάμωσαν παραπέρα την επαναστατική δημοκρατία και την εργατική εξουσία. Δημιούργησαν κλίμα φόβου, σιωπηρής και άκριτης αποδοχής της πολιτικής της κρατικής και κομματικής ηγεσίας. Περίορισαν αντικειμενικά το πεδίο της πολιτικής συζήτησης, καθώς και τη συμμετοχή των εργαζομένων στη διοίκηση των κρατικών υποθέσεων. Αυτό για το επαναστατικό καθεστώς ήταν καίριο πλήγμα. Χωρίς την αυθεντική λαϊκή

συμμετοχή η ίδια η ουσία της εργατικής εξουσίας κινδύνευε.

Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι η σταθερότητα του κοινωνικο-οικονομικού και πολιτικού συστήματος είναι πρωτίτως ζήτημα πολιτικό. Η συναίνεση και ακόμη περισσότερο η συμμετοχή της πλειοψηφίας του πληθυσμού είναι πρωτίστως αυτή που διασφαλίζει μια επανάσταση. Όταν ο μέσος εργαζόμενος αισθάνεται ότι συμμετέχει στην προσπάθεια οικοδόμησης ενός άλλου συστήματος, όταν αισθάνεται ότι η ζωή του βελτιώνεται ή έστω ότι τίθενται τα θεμέλια προς τούτο, η επαναστατική εξουσία είναι πράγματι επαναστατική και είναι σταθερή. Αυτό φάνηκε σε όλες τις επαναστάσεις του 20ού αιώνα. Όσο υπήρχαν αυτά τα στοιχεία, οι όποιες υπονομευτικές προσπάθειες έπεφταν στο κενό. Με πιο ξεκάθαρο τρόπο φάνηκε αυτό στην Κούβα κατά τη δεκαετία του 1990. Παρά τη μεγάλη οικονομική κρίση που προκάλεσε η απώλεια των οικονομικών και πολιτικών της συμμάχων, το επαναστατικό καθεστώς παρέμεινε σταθερό.

Βέβαια, οι εσφαλμένες νομικές λύσεις, όπως οι αόριστοι ποινικοί νόμοι δεν ήταν η πρωτογενής αιτία του προβλήματος. Αυτή πρέπει να αναζητηθεί στους κοινωνικο-οικονομικούς και πολιτικούς όρους της εποχής. Το δίκαιο αποτελούσε αντανάκλαση της διαδικασίας αποδυνάμωσης της εργατικής εξουσίας και της μετατόπισης του κέντρου βάρους από την εργατική τάξη και το λαό προς τη διευθύνουσα κρατική γραφειοκρατία (Καλτσώνης, 2016: 112 κ.ε.). Δεν είναι τυχαίο που οι νομικές αυτές επιλογές ενίσχυαν τη δύναμη της τελευταίας. Το δίκαιο αυτό συνέβαλε στην περαιτέρω ενδυνάμωση και εγκαθίδρυση των κυρίαρχων διάφορων αρνητικών για την εργατική εξουσία φαινομένων. Με αυτή την έννοια, οι συγκεκριμένες νομικές επιλογές συνέβαλαν στην πορεία προς τη νίκη της αντεπανστάσης και την παλινόρθωση του καπιταλισμού. Έκαναν δηλαδή το ακριβώς αντίθετο από αυτό που φαινόταν ότι κάνουν.

Ο ρόλος των νομικών ρυθμίσεων είναι πολύ σημαντικός για την επαναστα-

τική, σοσιαλιστική εξουσία της εργατικής τάξης και των άλλων εργαζομένων. Το δίκαιο δεν εκφράζει μόνο γενικά την κυρίαρχη εργατική τάξη, στο βαθμό που πράγματι το καταφέρνει αυτό. Διασφαλίζει τα μέλη της κυρίαρχης εργατικής τάξης από τυχόν αυθαιρεσίες άλλων, ακόμη και των κρατικών οργάνων. Ο καταμερισμός της εργασίας, το γεγονός δηλαδή ότι άλλος ασχολείται στην υλική παραγωγή, άλλος με την καθημερινή διοίκηση κ.λπ. δημιουργεί αντιθέσεις και συγκρούσεις. Ο κανόνας δικαίου συμβάλλει στην επίλυση των αντιθέσεων αυτών.

Η σαφήνεια της διατύπωσης των νομικών κανόνων (του ποινικού δικαίου πολύ περισσότερο) αποτελούν παράγοντα διασφάλισης της λαϊκής βούλησης και της εργατικής εξουσίας. Η αρχή αυτή του ποινικού δικαίου, που εμφανίστηκε στη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, εξέφραζε την προσπάθεια της ανερχόμενης τότε αστικής τάξης, αλλά και των άλλων λαϊκών στρωμάτων να προστατευτούν από την αυθαιρεσία της φεουδαρχίας. Η αστική τάξη, όταν έγινε κυρίαρχη, παραμέρισε συχνά αυτήν όπως και άλλες παρεμφερείς αρχές (τεκμήριο αθωότητας, απαγόρευση βασανιστηρίων, μη αναδρομική ισχύς του ποινικού νόμου κ.λπ.). Τις επανέφερε σε εφαρμογή, συνήθως εν μέρει, μόνο κάτω από την πίεση του εργατικού κινήματος.

Οι αρχές αυτές έχουν αξία και για το σοσιαλιστικό κράτος. Αποτελούν κατα-

κτήσεις της ανθρωπότητας και δικλίδες ασφαλείας έναντι κάθε αυθαιρεσίας, ακόμη και των οργάνων της εργατικής εξουσίας, γεγονός που δεν μπορεί να αποκλειστεί, εκτός αν μεταβούμε στο επίπεδο της μεταφυσικής ανάλυσης. Μεταγενέστερες μαρξιστικές προσεγγίσεις φαίνεται πως αντιλήφθηκαν τη σημασία των αρχών αυτών για το σοσιαλιστικό κράτος (Castro, 1989: 40 κ.ε., 60 κ.ε.).

Μετά το 1958, η σοβιετική νομοθεσία τις ενσωμάτωσε σε σημαντικό βαθμό (Ancel, 1975: 11 κ.ε., 121 κ.ε.). Παρέμειναν, ωστόσο, κάποιες παθογένειες όπως και η ελαστική, επιλεκτική χρήση

και εφαρμογή του δικαίου από τις κρατικές αρχές καθώς και η ανενέργεια κρίσιμης σημασίας συνταγματικών διατάξεων. Παρά τις όποιες βελτιώσεις, η ζημιά στην επαναστατική εξουσία είχε γίνει. Υπήρξαν, παράλληλα, νομοθετικές επιλογές στην κατεύθυνση της ενίσχυσης της εμπορευματικής οικονομίας, οι οποίες απαιτούν ξεχωριστή μελέτη και προσέγγιση (Guevara, 2006α· Guevara, 2006β· Καλτσώνης, 2012· Ταμπλάδα, 2014). Αυτές ενισχύθηκαν ιδίως από τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Ο δρόμος για την καπιταλιστική παλινόρθωση του 1991 είχε στρωθεί. **T**

b

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλιβιζάτος, Ν. (1995), *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο.

Bellon, J. (1966), *Το σοβιετικό δίκαιο*, Αθήνα, εκδ. Ζαχαρόπουλος.

Ζντάνοφ, Α. (2008), «Εισήγηση στην Ολομέλεια της ΚΕ του ΠΚΚ (μπ.)», 29/2/1937», περ. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 4/2008.

Καλτσώνης, Δ. (1997), *Το Σύνταγμα στη λενινιστική σκέψη*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.

Καλτσώνης, Δ. (2011), «Ο Μαρξ για το δίκαιο στη σοσιαλιστική κοινωνία», *Ουτοπία*, τεύχ. 94.

Καλτσώνης, Δ. (2012), *Ο Τσε για το κράτος και την επανάσταση*, Αθήνα, εκδ. Τόπος.

Καλτσώνης, Δ. (2016), *Τι είναι το κράτος; (τι δημοκρατία χρειαζόμαστε;)*, Αθήνα, εκδ. Τόπος.

Λένιν, Β. Ι., *Κράτος και Επανάσταση*, στο Β. Ι. Λένιν, *Άπαντα*, τ. 33.

Λένιν, Β. Ι., «Πως θα εξασφαλιστεί η επιτυχία της Συντακτικής Συνέλευσης», στο Β. Ι. Λένιν, *Άπαντα*, τ. 34, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Λένιν, Β. Ι., «Σχέδιο απόφασης για την ελευθεροτυπία», στο Β. Ι. Λένιν, *Άπαντα*, τ. 35, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Λένιν, Β. Ι., «Λόγος σχετικά με το ζήτημα του τύπου», στο Β. Ι. Λένιν, *Άπαντα*, τ. 35, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Λένιν, Β. Ι., «Σχέδιο θέσεων σχετικά με το ρόλο και τα

καθήκοντα των συνδικάτων στις συνθήκες της Νέας Οικονομικής Πολιτικής», στο Β. Ι. Λένιν, *Άπαντα*, τ. 44, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Λένιν, Β. Ι., «Γράμμα προς το ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΡ (μπ.)», στο Β. Ι. Λένιν, *Άπαντα*, τ. 45, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1983), *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.

Σύνταγμα της Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (x. x.), Αθήνα, εκδ. Ειρήνη.

Το Σύνταγμα της Νέας Κίνας (1962), εισ. Γ. Σκουριώτης, Αθήνα, εκδ. Φέξης.

Το Σύνταγμα της Λαϊκής Δημοκρατίας Κίνας (1975), Αθήνα, Ιστορικές Εκδόσεις.

Σύνταγμα της Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας (1979), Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Σάκκουλα.

Το Σύνταγμα (Θεμελιώδης Νόμος) της Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (1985), Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.

Ταμπλάδα, Κ. (2014), *Τσε Γκεβέρα: η πολιτική οικονομία της οικοδόμησης του σοσιαλισμού*, Αθήνα, εκδ. Διεθνές Βήμα.

Τάχος, Α. (1989), *Το πρώτο Σοβιετικό Σύνταγμα του 1918 (εισαγωγή-κείμενα)*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Παρατηρητής.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ancel, M. (dir.) (1975), *Le système penal soviétique*,

Paris, LGDJ.

Andrejew, I. (1981), *Le droit pénal comparé des pays socialistes*, Paris, éd. Pedone.

Bergère, M.-C. (2000), «Changements sociaux et population chinoise après la révolution (1949-1961)», *Perspectives Chinoises*, no 57.

Bonnin, M. (2007), «Servante, épouvantail ou déesse: la démocratie dans le discours du pouvoir et dans celui de la dissidence en Chine», στο M. Delmas-Marty - P.-E. Will (dir.), *La Chine et la démocratie*, Paris, Fayard.

Castro, F. (1989), *Los derechos humanos (1959-1988)*, La Habana, Editora política.

Chen Ziming (2007), «“Les droitiers actifs” de 1957 et la postérité d’ une réflexion», *Perspectives Chinoises*, 4/2007.

Constitution de la République populaire de Chine (1978), Pekin, éditions en langues étrangères.

Graven, J. (1949), *Le droit penal soviétique*, t. II, Paris, ed. Sirey.

E. Che Guevara (2006α), *El gran debate sobre la economía en Cuba*, Melbourne – New York, Ocean Press.

E. Che Guevara (2006β), *Apuntes críticos a la Economía Política*, Melbourne – New York, Ocean Press.

Liou Chao-Chi (1964), *Rapport sur le projet de Constitution de la République Populaire de Chine*, Pekin, Éditions en langues étrangères.